

УДК 94(477.41)329.15

ГЕНДЕРНА ПОЛІТИКА БІЛЬШОВИКІВ НА КИЇВЩИНІ
В ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ ХХ ст.

Розглядаються особливості гендерної політики більшовиків на Київщині в першій третині ХХ ст.

Рассматриваются особенности гендерной политики большевиков на Киевщине в первой трети ХХ ст.

Particularity of gender Bolshevik's policy on Kyivschine in first one third ХХ centuries are considered in the article.

Ключові слова: Україна, Київщина, більшовики, гендерна політика, історія.

Заявлена у заголовку статті гендерна тематика в сучасній українській історіографії практично не досліджується. Натомість попередники все ж заклали фундамент для таких досліджень, видавши численні студії з історії краю. Такими є, зокрема, праці „Нариси історії Київської обласної партійної організації” [1], „Нариси історії Київських міської та обласної комсомольських організацій” [2]. Утім, характерними особливостями цих праць, крім партійною ознакою цих праць була таких ими ознаками цих праць було те, що, по-перше – у радянській країні „жіночим питанням” традиційно опікувалась правляча партія, зокрема – її відділ по роботі серед жінок, що був складовою будь-якого партійного осередку, навіть якщо це була одна людина і не завжди з партквитком (що було досить характерно для віддалених місцевостей). По-друге, оскільки партійне керівництво життям суспільства переймалось всесторонньо, то в усіх подібних „нарисах” висвітлювалась не стільки суто історія політичної організації, скільки історія регіону та країни в цілому.

Соціальна та політична активність жінок на Київщині постала не після жовтневих подій, а набагато раніше і свого апогею досягла після Лютневої революції. На Українському національному з’їзді 6-8 квітня 1917 р. з промовою серед інших представників робітників та громадських організацій різних регіонів виступала й п. Нечаївська від Київського комерційного інституту та від українських жінок [3, с.52, 54]. У вечорі того ж 8 квітня на Перших загальних зборах Української Центральної ради зі

115 членів, що були обрані на вище згадуваному з'їзді від просвітніх та інших організацій м. Києва з 12 – четверо було жінки: Старицька-Черняхівська Л., Мірна З., Русова С., Грушевська М. [3, с. 63]. Крім того, двоє з них (Мірна та Старицька-Черняхівська) ввійшли до „Комітету Центральної ради” – виконавчого органу з 20 членів[3, с.65]. Не дивно, що за такої фемінізації національних органів влади та безпосередніх законодавчих змін щодо жіночого виборчого права Тимчасовим Урядом, а головне їх втіленням в життя, у „Законі про вибори до Установчих зборів Української народної республіки” 11, 16 листопада 1917 р. в розділі першому, в Главі I було зазначено, що: „1. Установчі збори Української Народної Республіки складаються з членів, обраних людністю на основі загального, *без різниці статі*, і рівного виборчого права, через безпосередні вибори і таємне голосування, з додержанням принципу пропорціонального представництва” [3, с.413]. Проте, звісно, не можна ідеалізувати Центральну Раду та її діяльність з приводу жіночого питання, вона абсолютно не виходила за межі того, що відбувалось у Російській імперії напередодні революцій. Усе вище згадуване скоріше підтверджує наявність своєрідного жіночого руху на Київщині, який відрізнявся від східного і загальноросійського, та був набагато ближчим до західноукраїнського за своїм національним та державотворчим колоритом, який є більш пріоритетним за загально феміністський. Взагалі для Центральної Ради притаманне було звертатися до народу найчастіше гендерно нейтрально, у промовах немає чіткого чоловічого маркеру, наприклад: „Народе Український! Селяни, робітники, солдати, городяни, духовенство і вся українська інтелігенція!” [3, с. 38]. Крім того, оскільки з перших днів до складу керівних органів Української ЦР входили жінки – можливо саме це й вплинуло на те, що до складу маріонеткового радянського уряду, який суттєво калькував УНР, також була введена місцева революціонерка – Є.Бош.

Загальна емансипація Російської імперії в другій половині XIX століття призвела до того, що в будь-якому русі, за виключенням суто сексистські налаштованого, на початку XX століття були жінки, проте, звісно, в невеликій кількості, але найбільш активні мали вибір для прикладення власної енергії. Приміром, „деяким впливом користувався в Києві створений в 1880 році М.П.Щедріним і Є.М.Ковальською „Південноросійський робітничий союз”. Практична діяльність його була спрямована на так званий „економічний” терор проти хазяїв та адміністрації фабрик і заводів” [1, с.12]. У той же час С.В.Померанець, яка поверталась із еміграції, привезла видання групи Плеханова, а пізніше київські соціал-демократи саме її поставили на чолі кількох марксистських гуртків, а головне вести пропаганду серед ремісниць-швачок. Узагалі

„пропагандистами в жіночих гуртках працювали жінки соціал-демократи”, тобто вже наприкінці XIX століття з’явилась стала тенденція: так званий гендерний розподіл партійних обов’язків [1, с.13, 16]. Однак за браком прихильників на перших етапах жіноцтво в організаціях все ж таки ще займало провідні позиції: та ж Н.К.Крупська у 1896 році вела переговори з київськими соціал-демократами про видання загальноросійської газети та скликання першого з’їзду партії, а на весні 1897 р. на чолі київського „Союзу боротьби за визволення робітничого класу”, який об’єднав усі марксистські гуртки і соціал-демократичні групи, стояла й В.Г.Крижанівська, бо всього їх було навіть за радянськими джерелами „понад 30 чоловік” [1, с.21, 23]. Коли на початку 1904 р. відбулися масові арешти членів партії в Києві, то серед чотирьох найвпливовіших більшовиків значилося три жінки – М.І.Ульянова, А.І.Ульянова-Єлізарова та З.П.Крижанівська [1, с.39]. Та після певного оформлення РСДРП(б) у партійних хроніках серед активних діячів за рідким виключенням помітна лише Є.Б.Бош [1, с.84-85, 89, 95, 102].

У той же час напередодні жовтневих подій ми не бачимо ту ж Є.Б.Бош серед провідних представників більшовиків Київської Ради 4 березня 1917 р. „Члени партії змушені були замість М.О.Савельєва (Петрова) обрати делегатом на конференцію Є.Б.Бош” через суперечки щодо „квітневих тез” В.І.Леніна [1, с.132, 145]. Напередодні Лютневої революції до Київської організації РСДРП(б) входила ще одна жінка – товариш Дора (Іткінд) і саме вона 6 березня 1917 р. на установчих зборах робила доповідь щодо діяльності старого колективу, її ж наступного дня постановили відрядити до Петрограду для зв’язку з ЦК, після повернення їй доручили створити технічну комісію, не допускаючи тим самим до більш значних справ, а 4 червня її спіткала доля більшості жінок-комуністок за радянської влади – традиційний гендерний розподіл обов’язків: „[Ухвалили]: Доручити тов. Д.Іткінд організувати жіноче бюро при комітеті” [4, с.7, 9, 25, 168]. Прослідкувати подальшу її політичну діяльність досить важко, бо окрім вище згадуваної Є.Бош інших жіночих імен та прізвищ владні документи тих часів не містять. Цілком логічно в такому ідеологічному контексті виглядало те, що для більшовиків у цей період було характерним звертатись до мешканців Київщини використовуючи в основному маскуліні маркери, рідше гендерно нейтральні (як і у будь-якому іншому регіоні колишньої Російської імперії). Виключенням були лише ті випадки, коли треба було привернути увагу саме жінок, але мета найчастіше була суто меркантильною.

Яскравим прикладом подібного фемінного маркування письмових джерел тих бурхливих часів є повідомлення в газеті „Голос соціал-демократа” про збори робітниць Київської трикотажної фабрики за участі

представника київського комітету РСДРП(б). 18 травня 1917 р. були обрані представниці на загальноміську конференцію, а на другому (27 травня), яке вже „презентували” як зібрання більшовицької групи робітниць трикотажної фабрики Всеросійського земського союзу, було „прийнято постанову, щоб усі члени партії з трикотажної фабрики підписались на „Голос социал-демократа” після получки”, а ці кошти мали зібрати вище згадані делегатки на ту саму конференцію [5, с.120, 132-133]. У збірнику документів і матеріалів знаходиться ще одне звернення з рідкісним використанням жіночого маркеру: „Звернення Київського комітету РСДРП(б) і військової організації більшовиків до робітників та *робітниць* із закликом провести збори до фонду створення клубів, бібліотек, придбання партійної літератури. 11 червня 1917”. І знову ж таки головне послання: „Солдати зі своїх злидених коштів доставити цих грошей не можуть і тому Військова організація звертається до вашої товариської допомоги” [5, с.164].

Власне, сама загальноміська конференція Київської міської організації РСДРП(б) відбулася 11 липня 1917 р. і в резолюції про вибори до міської думи в сьомому пункті були все ж таки згадані жінки: в ньому пропонувалося „влаштування ряду мітингів серед дружин запасних” [5, с.193]. Таким чином київські більшовики вважали їх за свій електорат, хоча більшість з них зовсім не відносились безпосередньо до „класичних” робітниць, оскільки останніх організовували, як вже згадувалось, на самих підприємствах, проте подібну зацікавленість можна пояснити першим пунктом резолюції, в якому пропонувалося „як членам партії, *так і тим, хто співчуває* відрахувати одnodенний заробіток до фонду виборчої кампанії” [5, с.193]. Тобто, серед тих самих дружин запасних і сподівались знайти тих, хто співчуває, і не зовсім принципово було в тому скрутному матеріальному становищі для РСДРП(б), що значна частина цих жінок відносились до ворожого елемента: торговок, дрібних власниць того ж житла і т. ін. За давньою патріархатною традицією їх соціальний статус перш за все визначався професією чоловіка, тим більше, що поняття „запасний” було досить таки об’ємним і містким. Тим не менше у самій виборчій кампанії приміром до Установчих зборів, яка вважалась найголовнішою на той історичний момент і проходила за новим „революційним” законодавством, в тому числі й щодо жіночої статі (з 19 березня за старим стилем був доданий пункт „без різниці статі”) жіноцтву не пропонувалося використати своє пасивне виборче право. Єдиною жінкою, що входила до списку кандидатів від комітетів РСДРП(б) 19 листопада 1917 р. в Київській губернії була Бош Євгенія Готлібівна (Богданова). Проте її кандидатуру не можна навіть вважати мізерним реверансом у бік місцевого гендерного рівноправ’я, оскільки саме вона

була занесена одночасно й до списків від Чернігівської, Подільської губерній та Південно-Східного фронту та й подальша її участь у всіх більш і менш значних органах більшовицької влади скоріше є виключенням, яке лише підтверджує правило [5, с.448-450]. Чомусь представники даної партії навіть не намагалися приховати від громадян вкрай малу кількість кандидатів, бо одночасне висування по всіх губерніях майже ідентичних списків було опубліковане навіть на сторінках однієї газети „Пролетарская мысль” і навіть у одному 13-му номері за 19 листопада 1917 р.. І окрім прізвищ Г.Л.П’ятакова та Г.І.Петровського більш притаєаних для українських земель в них можна зустріти Ф.Е.Дзержинського, Є.А.Зінов’єва, А.В.Луначарського, Я.М.Свердлова, Л.Д.Троцького [5, с. 448-450].

Щодо участі жіноцтва у громадянській війні, то на відміну від активної політичної діяльності, тут навпаки брався „на озброєння” гендерний підхід. Домінуюча увага супротивника до чоловічої статі, дозволяла більшовикам у підпіллі використовувати хлопців та дівчат (останніх частіше) для постачання хлібом і патронами повсталих, і звісно дуже широко використовувалась медична допомога в жіночому виконанні, крім того юні дівчата ще й готували їжу для повстанців, тобто при нагоді від комфорту намагались не відмовлятися [2, с. 48, 56]

Таким чином, можна побачити, що за насичений подіями революційний 1917 рік більшовики не зуміли та й не особливо намагались завербувати до лав своєї партії і тих, хто їй співчував, і в загалі суттєву чисельність жіноцтва, на відміну від тієї ж Центральної Ради. Саме цією пасивною позицією слід пояснити той факт, що в період підпільного існування РСДРП(б) „за часів гетьманату, петлюрівщини та денікінщини на Україні” жінок, що працювало в підпіллі було троє зі списку у 33 особи (що був складений уже за часів остаточного встановлення радянської влади, із тих, хто залишились на той момент живими). У Києві наражала себе на небезпеку Гончаренко Євдокія Олексіївна, яка працювала секретарем бойового відділу ЦК боротьбістів, тобто навіть вона відносилась не до безпосередньо РСДРП(б), а до її в найближчому майбутньому ідеологічно ворожої партійної організації [6, арк.5]. Директорією була заарештована та страчена 29 жовтня 1918 р. відома молода (24,5 років) більшовичка Г.Г.Тимофєєва, проте й вона лише в січні 1918 р. „прийшла до керівного складу КП(б)У з активної участі в лівому крилі УСДРП” і представляла останню разом із іншими націонал-комуністами в Центральній Раді до запрошення німців, що й обумовило перехід [7, с.43, 77]. Тому й не дивно що, коли 25 березня 1919 р. відбувся I Київський повітовий з’їзд Рад, із 86 делегатів не було жодної жінки [8, арк. 1 зв.- 4]. У Резолюції З’їзду Рад Селянських та Робітничих Депутатів

було зазначено: „... приймаючи на увагу велику чисельність селянської класи на Україні, усі органи влади, а особливо Ради Депутатів як в центрі, так і на місцях повинні складатися з переважної більшості з селянських представників” [8, арк. 40], проте, той факт, що жіноцтво складало як найменше половину того самого селянства, нову владу насправді зовсім не бентежив, судячи з їх відсутності в списку. Подібна ситуація була й у Чорнобильському повіті в 1920 році: у місцевих списках делегатів на всеукраїнському губернському та повітовому з’їздах Рад не було жодної жінки і тільки на повітській конференції виконавчого комітету була зареєстрована єдина з 73 делегатів – Тетяна Пінчук, однак це цілком могла бути секретарка чи машиністка, тобто персонал самого виконкому [9, арк. 12 зв. - 36, 115-120].

Суттєві зміни у залученні жінок до активної політичної, радянської та громадської діяльності відбулися із поверненням Червоної армії, проте, це вже була також не місцева, а загально державницька політика, яка вже цілеспрямовано впроваджувалась на східних українських територіях, тому були в наявності певні напрацювання, не говорячи вже про заснування відділів робітниць у російських столицях з 1918 р. та плідне створення ідеологічного підґрунтя для розповсюдження останніх і в решті радянізованих губерніях. Пріоритетним завданням на початковому етапі для партійних осередків стало з’ясування масштабів так званої жіночої частини класу-гегемону та його подальша організація. До 27 серпня 1920 р. міською жінрадою було досліджено кількість підприємств у районах і більш-менш конкретна чисельність робітниць, які реально працюють, оскільки вдавались у знаки наслідки бурхливих історичних подій, тим більше, що в Київській губернії радянська влада ще деякий час не відчувала себе так само впевнено, як у Харківській і Полтавській губерніях та на Донбасі. У Солом’янському районі міста не дивлячись на те, що райжінрада розпочала свою роботу лише на початку серпня, вже навіть були обрані делегатки від 600 робітниць із 7 підприємств окрім тютюнової фабрики Когана та залізничного вузла. У Подільському районі за дореволюційними даними нараховувалось 43 підприємства із 900 робітниками, працюючих 32, але на трьох з них жінок не було, 8 призупинили свою діяльність, тому вибори відбулися тільки на 22, також проблеми виникли із персоналом аптек – „непідходящий контингент робітниць – панянки” [10, арк. 127]. У той же час з’явилась одразу головна гендерна проблема, що була характерною для всіх радянських територій: Шулявська райжінрада попросила дати роз’яснення щодо взаємовідносин із райкомами. Тобто, не дивлячись на чіткі директиви з центру, місцевий партійний осередок так би мовити відпустив у вільне плавання свою структурну одиницю – і це в найкращому випадку. Якщо в місті у вересні

робота була вже більш-менш налагоджена, то за його межами існували інші традиційні проблеми: катастрофічна нестача кадрів, приміром у Липовецькому повіті *жінорганізатор* Козлинський у своєму звіті жалівся, що відділ складається із нього одного, тому все, що він зробив – провів мітинги серед 500-600 селянок [10, арк. 159].

У 1921 р. на рівні циркулярів партією вже була визначена головна регіональна мета, через яку треба було місцевим партійним осередкам „вирішувати” жіноче питання: понад 100 тис. селянок повинні будуть усвідомити „значення цукру для харчування працюючих, а особливо для шахтаря, металістів” [11, арк. 44]. Таким чином, цілком закономірно, що під час розгортання стаханівського руху місцеве жіноцтво мало себе реалізовувати саме щодо цієї сільськогосподарської галузі, бо її пріоритетність уже була визначена, а підвалини закладені. Проте генеральна лінія КП(б)У та РКП(б) не завжди співпадала з повсякденними реаліями, не дивлячись на об’єктивну складність існування країни в цілому і тим більше будівництва радянського устрою, Київському губжінвідділу поряд із вирішенням нагальних проблем (приміром у 1922 році на 150 волостей всього 19 волорганізаторів) доводилось боротися з гендерним підходом до нього самого з боку його безпосереднього керівництва. Як зазначалось у звіті на Широкій колегії відділу з роботи серед жінок ЦК КП(б)У: „Взаємовідносини з Губпарткомом офіційно добрі, але за сутністю робота Жінвідділів вважається не потрібною. Це відображається негативно на місцях. Працівники, що відряджаються на Жінвідділівську роботу тільки за їх згодою” [12, арк. 97]. Хоча одночасно Губком був зацікавлений частиною роботи даного відділу, що була пов’язана із дружинами робітників, скоріш за все тому, що цілком усвідомлювали суттєвість впливу останніх на справжній клас-гегемон – чоловіків-пролетарів стосовно пияцтва та прогулів.

Повернення до ринкових форм управління економікою пріоритетними для організаторок, які дійсно жили справою радянського фемінізму, зробили економічно-побутові проблеми їх аудиторії, бо жіноче безробіття на 1 липня 1923 р. в Україні складало 40,8%, причому в даній статистиці враховувались тільки показники Губернських і промислових окружних міст [13, арк. 3, 2]. Крім того, на Всеукраїнській нараді завгубжінвідділів від 15 листопада 1924 р., піднімались питання з приводу того, що: „Суттєвим гальмом у роботі є перекидання дружин за чоловіками, що необхідно зжити”, а також „до майбутньої партконференції була дана директива місцями про проведення достатньої кількості комуністок у складі парткомітетів, у відсотковому відношенні не менше відсотку жінок у партії” [14, арк. 2, 19]. Також на цій нараді пролунала ще одна директива, що в майбутньому стала основоположною самоціллю, яка

й підмінила радянський фемінізм, хай і доволі ідеалістичний: „Про проведення 5 селянок у окрузі головами сільрад... Був також розроблений циркуляр про залучення в сільради не менше 25% селянок. У минулому році ми мали... 5,9%” [14, арк. 22]. Утім у 1926 році, тобто через рік після прийняття цих рішень, навіть не на периферії Київщини, а в приміській зоні, тобто під боком у регіонального партійного керівництва в протоколі наради жінок членів сільрад зазначалось, що відсоток жіноцтва по сільрадам дуже низький [15, арк.22]. Однак досвід, що не можна встановлювати гендерну рівність одними директивами без комплексного підходу і те, що показники відсоткового співвідношення жінок у представницьких органах не є етапом, який завершує вирішення жіночого питання, верхівка партії не усвідомила.

У наступні роки утілювання надто пріоритетних програм (індустріалізація та колективізація) для Радянської держави відсунула на ще більш задній план діяльність жінрад усіх рівнів і більшість з них існували скоріше за інерцією. У 1927 р., приміром у Обухівському районі ясельна кампанія проходила під гаслом „допомогти матері селянці” [16, арк. 7]. На початку 1928 р. всім окрвиконкомам була проголошена постанова ЦВК СРСР про відкриття „при ВУЦВК 3 місячних курсів підучування жінок членів Рад до практичної провідної роботи в радах та виконкомах”, пропонувалась віддавати перевагу позапартійним, забезпечувались харчі, житло, учбове приладдя, причому наймичкам і працівницям радянських установ забезпечувалось право на одержання пересічної заробітної платні (найбільше 50 карбованців на місяць), а домогосподаркам – 15. Від Київщини поїхало 15 жінок (9-тьом із них було від 22 до 29 років, решта більш старша), всього на республіку було 120 місць [17, арк. 2, 7, 11]. Узагалі з 1927 по 1929 рік у всіх нечисленних архівних справах, що були присвячені „роботі серед жінок” найчастіше мусується тема – участь жіноцтва, особливо їх кількість у радах. Але не дивлячись на безумовну пріоритетність даної проблематики для партійного керівництва на серпень 1930 р. Київський Окрвиконком таємно сповіщав, щодо жіночого представництва в різних владних структурах: голів сільрад – 25 (4,2%), секретарів сільрад – 21 (3,7%), всього членів сільрад – 2257 (19,1%) [18, арк. 43], тобто запланованих зрушень так і не досягли.

За весь цей час так звана авангардна група жінрад жінок-комуністок продовжувала залишатись доволі нечисленною не дивлячись на усі „ленінські набори” і жіноче квотування в них. Наприкінці 1920 р. „губернська партійна організація налічувала 4376 комуністів” [1, с. 258]. Партійні чистки не сприяли чисельності, хоча в 1924 році після смерті В.І.Леніна відбувся масовий набір, тому в 1925 році в Київській губернії

всього нараховувалось 1.386 (719 членів КП(б)У і 667 кандидатів) [7, с. 36]. Відомості щодо чисельності жінок у цей період досить важко віднайти. У 1927 р. у січні всього було 151.939 членів КП(б)У, в тому числі жінок – 17.661 або 11,6%, через півр. останніх було вже 20.306, проте у відсотковому значенні вони трохи навіть втратили – 11,4% [19, арк. 84]. На 1 липня 1930 р. в Україні всього нараховувалось 20.847 комуністок і комсомолок 5.509 (тобто за три роки не відбулося суттєвого збільшення), з них у Київській окрузі проживало 2.610 комуністок і комсомолок 751, причому селянок – 80 і найминок та сільськогосподарських робітниць – 20. Зрозуміло, що для регіону, де селяни є домінуючим класом, такі показники надто низькі, бо навіть в урбанізованій Луганській їх було трохи більше [20, арк. 7]. Усі ці цифрові дані свідчать про те, що партійне керівництво не досягло особливих успіхів у фемінізації єдиної політичної організації країни, тому закриття в 1930 році „відділів із роботи серед жінок” у партійних осередках було абсолютно передчасним, а подальше форсування вирішення „жіночого питання” на загальному керівному рівні до 1936 р., стало „наказом, який не обговорюється”, але й не відображає реальність.

Таким чином, аналіз документів і матеріалів вказують на те, що, не дивлячись на загальні емансипаційні настрої у суспільстві й законодавче закріплення „гендерного” рівноправ'я, реальне становище засвідчувало лише початок у зміні свідомості як жінок, так і чоловіків. Подальшому розвиткові цього процесу можливо зашкодили традиційна політична пасивність жінок, а також і традиційне гендерне несприйняття верхівкою партійних осередків усіх рівнів політичної і громадської активності жінрад, навіть попри те, що вони формально знаходилась у їхньому підпорядкуванні.

1. Нариси історії Київської обласної партійної організації / М.О. Буцько, П.П. Бостренко, Й.Д.Ремезовський та ін. – К.: Політвидав України, 1967. – 651 с.

2. Нариси історії Київських міської та обласної комсомольських організацій / О.О. Андріяка, В.М. Булат, В.Я. Бурбан та ін. – К.: Молодь, 1986. – 528 с.

3. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах. Т.1: 4 березня – 9 грудня 1917 р. / НАНУ; Ін-т історії України; ЦДАВО України. – К.: Наукова думка, 1996. – 588 с.

4. Борьба за власть Советов на Киевщине (март 1917 г. – февраль 1918 г.). Сборник документов и материалов. – К.: Госполитиздат УССР, 1957. – 660 с.

5. Большевистские организации Украины: организационно-партийная деятельность (февраль 1917 – июль 1918): Сборник документов и материалов. – К.: Политиздат Украины, 1990. – 801 с.
6. Центральний державний архів громадських об'єднань України (Далі – ЦДАГО України). – Ф. 17. – Оп. 1. – Спр. 34. – Арк.1-12.
7. Фролов М.О. Компарти́но-радянська еліта в УСРР (1917-1922 рр.): становлення і функціонування. – Запоріжжя: Прем'єр, 2003. – 448 с.
8. Державний архів Київської області (Далі – ДАКО). – Ф.102. – Оп.1. – Спр.18. – Арк.1-87.
9. Там само. – Ф. 109. – Оп.1. – Спр. 15. – Арк. 1-123.
10. ЦДАГО України. – Ф.1.– Оп. 20. – Спр. 349. – Арк. 1-238
11. Там само. – Спр. 815.– Арк. 1-274.
12. Там само. – Спр. 1558. – Арк. 1-167.
13. Там само. – Спр. 1733. – Арк. 1-37.
14. Там само. – Спр. 1860. – Арк. 1- 40.
15. ДАКО. – Ф. 1295. – Оп. 1. – Спр. 27. – Арк. 151.
16. Там само. – Ф. 1280. – Оп. 1. – Спр. 58. – Арк.1-28.
17. Там само. – Ф. 112. – Оп. 1. – Спр. 5355. – Арк.1-68.
18. Державний архів міста Києва (Далі – ДАК). – Ф. Р-1. – Оп. 1. – Спр. 1850. – Арк. 1-308.
19. Державний архів Полтавської області. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 35. – Арк. 1-112.
20. ЦДАГО України Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 3220. – Арк. 1-10.